

Η ελληνική χερσόνησος την περίοδο της οθωμανικής και βενετικής κυριαρχίας Ι (μέσα 15ου -17ος αι.)

Διάγραμμα ύλης

1. Κατάκτηση και κυριαρχία: Κοινωνικοπολιτικές τομές και συνέχειες

Στην ενότητα αυτή γίνεται μια συνοπτική και εποπτική αναδρομή στη διαδικασία της οθωμανικής κατάκτησης των Βαλκανίων και ιδιαίτερα της ελληνικής χερσονήσου από τον ύστερο 14ο έως το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Στο πλαίσιο αυτό, παρουσιάζονται οι διαφορετικοί τρόποι κατάκτησης (άλωση μετά από πολιορκία ή ειρηνική παράδοση των νέων περιοχών) και οι συνέπειες που είχαν οι παραπάνω για τους εντόπιους πληθυσμούς. Σκιαγραφείται η ένταξη των εκάστοτε χριστιανικών κοινωνικών ομάδων στο νέο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον και το θεσμικό του καθεστώσ και επισημαίνεται η σημασία του εκκλησιαστικού θεσμού σε αυτή τη διαδικασία. Παράλληλα, παρουσιάζεται συνοπτικά η διαδικασία δημιουργίας του βενετικού «Κράτους της Θάλασσας» και γίνεται επισκόπηση των περιοχών της ελληνικής χερσονήσου και, κυρίως, του νησιωτικού χώρου, που περιέρχονται ή βρίσκονται ήδη υπό βενετική κυριαρχία την ίδια εποχή.

2. Οι όροι της θρησκευτικής πολυμορφίας μεταξύ συνύπαρξης, ανεκτικότητας και ανισότητας

Η ενότητα ασχολείται με τη θρησκευτική πολυμορφία και τις πολιτικοκοινωνικές της συνεπαγωγές στην ελληνική χερσόνησο μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της πρώιμης νεότερης Ευρώπης. Εξηγείται η οθωμανική ανεκτικότητα έναντι των «θρησκείων της βίβλου» (χριστιανισμός, ιουδαϊσμός) και η διαδικασία ένταξης των πιστών τους σε ένα καθεστώς προστασίας και υποτέλειας που προσδιορίζει συγκεκριμένες παραχωρήσεις και περιορισμούς. Στη συνέχεια εξετάζεται η κοινωνικοπολιτική σημασία της θρησκείας στην Ευρώπη και τη Μεσόγειο την ίδια εποχή, με ιδιαίτερη έμφαση στις ενδοχριστιανικές διαμάχες που ακολουθούν τη Μεταρρύθμιση. Παρουσιάζονται οι εντάσεις μεταξύ καθολικών και ορθοδόξων και εντοπίζονται οι διαφορές ανάμεσα στις οθωμανικές και βενετικές αντιλήψεις και πρακτικές ως προς τη θρησκευτική διαφορετικότητα και την κοινωνική θέση.

3. Η ορθόδοξη Εκκλησία στο κρατικό θεσμικό πλαίσιο και στις τοπικές κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου

Η ενότητα παρουσιάζει τη λογική της ένταξης της ορθόδοξης Εκκλησίας στο οθωμανικό θεσμικό πλαίσιο. Διευκρινίζεται η παράλληλη παρουσία δύο εκκλησιαστικών οργανισμών στην ελληνική χερσόνησο (του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και της αυτοκέφαλης αρχιεπισκοπής της Αχρίδας) και οι σχέσεις μεταξύ τους. Εξετάζεται τόσο η θρησκευτική όσο και η φορολογική λειτουργία της Εκκλησίας και των ιεραρχών, και επισημαίνεται η σημασία και ο ρόλος των ιεραρχών στο πλαίσιο των τοπικών κοινωνιών, όπως και η εμπλοκή τους στις διαμάχες που αναπτύσσονται στο εσωτερικό του εκκλησιαστικού οργανισμού. Παράλληλα εκτίθεται σε αδρές γραμμές η ιστοριογραφική συζήτηση σχετικά με την ύπαρξη ενός ελληνορθόδοξου «μिलλέτ». Τέλος, παρουσιάζεται η παρουσία της Εκκλησίας στις βενετικές κτήσεις και γίνεται μια σύγκριση μεταξύ της κοινωνικοπολιτικής σημασίας της Εκκλησίας στο οθωμανικό και του βενετικό πλαίσιο αντιστοίχως.

4. Θρησκευτική μεταστροφή και πολιτικοκοινωνική ταυτότητα

Η ενότητα παρουσιάζει τη σημασία της θρησκευτικής μεταστροφής για τους ανθρώπους της εποχής. Εξετάζει την ασύμμετρη σχέση ανάμεσα στην προσχώρηση στο Ισλάμ και την αποστασία από αυτό στο οθωμανικό πλαίσιο, και διευκρινίζει τη σχέση ανάμεσα στον μη αναγκαστικό χαρακτήρα του εξισλαμισμού και στον εξισλαμισμό μέσω του παιδομαζώματος. Κυρίως αναλύεται η κοινωνικοπολιτική σημασία του εξισλαμισμού και η εξέλιξη και σταδιακή διόγκωση του φαινομένου από τα μέσα του 15ου αιώνα. Εντοπίζονται οι κατά τόπους παράγοντες που ευνοούν ή περιορίζουν την έκταση του εξισλαμισμού και παρουσιάζονται οι αλλαγές που επιφέρει ο εξισλαμισμός ως προς το δημογραφικό προφίλ της ελληνικής χερσονήσου στις πόλεις και την ύπαιθρο, τη σταδιακή εξάλειψη των παλαιότερων αστικών χριστιανικών ελίτ, την εμφάνιση μικτών οικογενειών και συγγενικών ομάδων και την ανάδυση διαθρησκευτικών και διακοινοτικών δικτύων. Παράλληλα, εκτίθεται η λειτουργία της αλλαξοπιστίας στις βενετικές κτήσεις ως προς την ορθοδοξία, τον καθολικισμό αλλά και τον ιουδαϊσμό, και τονίζεται η σημασία της μεταστροφής στο πλαίσιο των ομολογιακών διαμαχών που διαπερνούν τη χριστιανική Ευρώπη.

5. Εθνοτικές ομάδες: Θρησκευτικές, πολιτισμικές και κοινωνικοοικονομικές πρακτικές

Η ενότητα παρουσιάζει τις εθνοτικές ομάδες της ελληνικής χερσονήσου στην υπό εξέταση περίοδο, τη συμπλοκή τους με τη θρησκεία και τις πολιτισμικές και οικονομικές τους πρακτικές. Εξηγείται η συγκρότηση ομόγλωσσων ομάδων διαφορετικού θρησκευματος, όπως και η γλωσσική ποικιλομορφία στο πλαίσιο της ίδιας ομολογίας. Εξετάζεται η πολιτισμική και οικονομική φυσιογνωμία των εθνοτικών ομάδων (Ελληνες, Νοτιοσλάβοι, Τούρκοι, Εβραίοι, Γιουρούκοι, Βλάχοι (Αρομούντοι), Τσιγγάνοι), η σχέση τους με τον χώρο και οι παραγωγικές τους ενασχολήσεις. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη συγκρότηση των σεφαρδίτικων εβραϊκών κοινοτήτων της ελληνικής χερσονήσου μετά την έξωσή τους από την Ιβηρική Χερσόνησο από τον ύστερο 15ο αιώνα, στη γλώσσα τους και στις οικονομικές και πολιτισμικές τους πρακτικές.

6. Παραγωγή, οικονομία και φορολογία στην ύπαιθρο

Η ενότητα εξετάζει εποπτικά τις παραγωγικές και οικονομικές λειτουργίες της υπαίθρου, παράλληλα με τις σχέσεις εξουσίας και τις θεσμικές αποτυπώσεις που τις διέπουν. Παρουσιάζεται με απλό και κατανοητό τρόπο το τιμαριωτικό σύστημα και προσδιορίζονται οι σχέσεις κυριότητας και επικαρπίας ανάμεσα στο οθωμανικό κράτος, τους τιμαριούχους και τους καλλιεργητές της γης. Διευκρινίζεται η οικονομική λειτουργία των βακουφικών γαιών και προσδιορίζεται το καθεστώς των καλλιεργητών τους, ενώ εξηγούνται το φορολογικό σύστημα στην ύπαιθρο, η αύξουσα σημασία των έκτακτων φόρων στη διάρκεια του 16ου και 17ου αιώνα και οι επιπτώσεις που έχει η φορολογική υποχρέωση στην καταχρέωση των χωριών. Παρουσιάζεται η οργάνωση και φορολογία της κτηνοτροφικής παραγωγής και δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην ημινομαδική κτηνοτροφία. Παράλληλα εκτίθενται εποπτικά η αγροτική οικονομία και κοινωνία στις περιοχές υπό βενετική κυριαρχία, και υπογραμμίζονται οι διαφορές τους από τα οθωμανικά Βαλκάνια, ιδίως σε ό,τι αφορά τη θέση των καλλιεργητών.

7. Παραγωγή, οικονομία και φορολογία στην πόλη

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται οι οικονομικές πρακτικές του αστικού χώρου με έμφαση σε τέσσερις τομείς: τη βιοτεχνία, το εμπόριο, τον δανεισμό και την προαγορά των φόρων. Εκτίθεται η θεσμική οργάνωση των τεχνιτών σε συντεχνίες με τους περιορισμούς και τα δικαιώματα που προσδιορίζει. Εξηγείται η σχέση ανάμεσα στα τοπικά και διατοπικά οικονομικά δίκτυα και παρουσιάζονται οι χερσαίοι και θαλάσσιοι

εμπορικοί δρόμοι προς τα μεγάλα αστικά κέντρα της ελληνικής χερσονήσου, την Κωνσταντινούπολη, τη Βενετία, τη Μεσόγειο και την Ευρώπη, με ταυτόχρονη συνοπτική έκθεση των οικονομικών σχέσεων ανάμεσα στη χριστιανική Ευρώπη και την ανατολική Μεσόγειο. Εκτίθενται οι οικονομικές λειτουργίες της προαγοράς και συλλογής των φόρων, όπως και του δανεισμού, και επισημαίνονται οι επιπτώσεις τους στη δημιουργία και στερέωση σχέσεων και δικτύων εξουσίας. Στο πλαίσιο αυτό γίνεται σύγκριση μεταξύ του οθωμανικού και του βενετικού χώρου ως προς την κοινωνικοπολιτική και οικονομική πρωτοκαθεδρία των πόλεων.

8. Κοινωνικές τάξεις, κοινωνικές ομάδες στην πόλη και την ύπαιθρο

Εξετάζεται η διαδικασία συγκρότησης κοινωνικών τάξεων και ομάδων στην υπό οθωμανική και βενετική κυριαρχία ελληνική χερσόνησο, σε συνδυασμό με τις οικονομικές τους λειτουργίες και τις θεσμικές τους διακρίσεις. Στο οθωμανικό πλαίσιο, παρουσιάζεται η διάκριση ανάμεσα σε αφορολόγητα μέλη της διοίκησης και του στρατού, από τη μια, και φορολογούμενους υπηκόους, από την άλλη, και διευκρινίζεται η έννοια του ραγιά. Εξηγείται η εξάρτηση του κόσμου της υπαίθρου από την πόλη μέσω της φορολογίας και του δανεισμού και προσδιορίζεται η φυσιογνωμία της μουσουλμανικής ανώτερης τάξης των πόλεων. Παράλληλα, αναδεικνύονται οι κοινωνικές και οικονομικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό των χριστιανικών και εβραϊκών πληθυσμών και η ανάδειξη ενός ηγετικού στρώματος προυχόντων. Επιπλέον, εξηγείται η παρουσία μη μουσουλμανικών ομάδων που περιβάλλονται από ιδιαίτερο καθεστώς λόγω των οικονομικών και πολιτικών λειτουργιών που επιτελούν (π.χ. αρματολοί, μεταλλουργοί). Στο βενετικό πλαίσιο, δίνεται έμφαση στη θεμελιώδη διάκριση πόλης-υπαίθρου, εξηγείται η έννοια της «νομοκατεστημένης τάξης» και παρουσιάζεται η ταξική διαφοροποίηση μεταξύ «ευγενών», «αστών», ποπολάρων και χωρικών, σε στενή σχέση με την άσκηση της τοπικής εξουσίας και τα συναφή αξιώματα, όπως και με τις οικονομικές πρακτικές και αλληλεξαρτήσεις.

9. Κοινότητες και τοπικότητες: Κοινωνικές και πολιτισμικές ταυτότητες

Η ενότητα εξετάζει τις κοινωνικοπολιτικές δομές που καθορίζουν σχέσεις εξουσίας και πολιτισμικές πρακτικές στο επίπεδο των τοπικών κοινωνιών της ελληνικής χερσονήσου. Εξετάζονται ενδεικτικά το οθωμανικό ιεροδικείο, το οποίο αποτελεί το κέντρο έκφρασης της αυτοκρατορικής ιδεολογίας ως προς την απονομή δικαιοσύνης και τη διασφάλιση της τάξης και της νομιμοφροσύνης των υπηκόων, οι κοινοτικές οργανώσεις στις πόλεις και τα χωριά και η διαδικασία ανάδειξης ενός προυχοντικού στρώματος, η συντεχνιακή οργάνωση της εργασίας με τις κοινωνικές της εξαρτήσεις και προσδοκίες, ο ρόλος των θρησκευτικών θεσμών και πρακτικών στην αναπαραγωγή κοινωνικών ταυτοτήτων μεταξύ μουσουλμάνων, χριστιανών και Εβραίων, και τα χριστιανικά μοναστήρια και οι μουσουλμανικοί τεκέδες ως κέντρα άσκησης και ιδεολογικής επιρροής, αλλά και ως παράγοντες που οργανώνουν παραγωγικές διαδικασίες και επιβάλλουν σχέσεις εξουσίας. Ως προς τη βενετική κυριαρχία, εξηγείται η διαμόρφωση μιας αριστοκρατικής ταυτότητας των ανώτερων στρωμάτων σε συνάφεια με την κοινωνικοπολιτική οργάνωση της μητρόπολης Βενετίας, παρουσιάζονται οι πρακτικές που σφραγίζουν τις σχέσεις εξουσίας και της αξιώσεις κύρους, όπως η αποστολή πρεσβειών στη Βενετία, και εξηγείται η κοινωνική σημασία των αδελφοτήτων.

10. Μετανάστευση και κοινωνική κινητικότητα

Στην ενότητα παρουσιάζονται οι ροές μετανάστευσης στην ελληνική χερσόνησο. Εξηγούνται οι περιορισμοί και οι δυνατότητες που είχαν οι άνθρωποι της εποχής για κοινωνική αναπαραγωγή ή άνοδο και παρουσιάζονται οι δρόμοι της μετακίνησης, καθώς και οι κανονικότητες που αυτοί επιβάλλουν. Εκτίθενται οι μεταναστευτικές ροές προς την Κωνσταντινούπολη, τη Βενετία, τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και (στη διάρκεια του 17ου αιώνα) τη Σμύρνη, αλλά προς και τα κοντινά ή πιο μακρινά αστικά κέντρα στην ελληνική χερσόνησο και εκτός αυτής, και η σύμπληξη κοινοτικών δομών με βάση την κοινή καταγωγή στους τόπους προορισμού (όπως η Ελληνική Αδελφότητα της Βενετίας). Επιπλέον, εξετάζεται η μετακίνηση με στόχο την παιδεία και λογιосύνη, η ίδρυση ελληνικών εκδοτικών οίκων στη Βενετία, η φοίτηση σε εκπαιδευτικά κέντρα της ιταλικής χερσονήσου, και οι αποδημίες μοναχών για ζητεία στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και στη Μοσχοβία. Οι μετακινήσεις εξηγούνται με τη βοήθεια μιας εποπτικής και κατανοητής έκθεσης των οικονομικών και πολιτισμικών σχέσεων ανάμεσα στη χριστιανική Ευρώπη, την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη Βενετία.

11. Κοινωνικότητα και συνύπαρξη

Η ενότητα επιστρέφει στις τοπικές κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου και εξετάζει υπό το πρίσμα της καθημερινής ζωής τις πολλαπλές πλευρές της συνύπαρξης και των σχέσεων μουσουλμάνων, ελληνορθόδοξων, καθολικών και Εβραίων, ανάλογα με την κοινωνική τάξη και το κοινωνικό φύλο. Παρουσιάζονται οι πολιτισμικές ανταλλαγές και συγκρητιστικές πρακτικές, που επηρεάζονται από κοινές αγωνίες για κοινωνική αναπαραγωγή και υποβοηθούνται από τη διαδικασία εξισλαμισμού και τον σουφισμό των δερβίσηδων, ειδικά των μπεκτασήδων, οι εκφράσεις διακοινοτικής συλλογικής δράσης για την εξασφάλιση κοινών επιδιώξεων, αλλά και οι αφορμές έκρηξης διακοινοτικών εντάσεων. Ως προς τις τελευταίες, ειδική μνεία γίνεται στο ζήτημα του «διαφιλονικούμενου εξισλαμισμού» και της αποστασίας από το Ισλάμ εκ μέρους νέων προσήλυτων. Τα παραπάνω εξετάζονται ως προς την εξέλιξή τους στον χρόνο, πράγμα που επιτρέπει τη σύλληψη της συνύπαρξης ως μιας δυναμικής κατηγορίας. Στο πλαίσιο αυτό, παρουσιάζονται οι αλλαγές που επιφέρει στους όρους της συνύπαρξης η λεγόμενη «οθωμανική ομολογιοποίηση» από τον ύστερο 16ο αιώνα και εξής. Στο βενετικό πλαίσιο, εξηγούνται η διαμόρφωση ενός ενδιάμεσου «ελληνοβενετικού» πολιτισμικού χώρου, η έλξη που ασκεί η κουλτούρα του μπαρόκ στους ελληνόφωνους υπηκόους της Βενετίας, και η σημασία του ταξικού παράγοντα στην καθημερινή κοινωνικότητα.

12. Νομιμοποίηση, κρίση και εξέγερση

Στην ενότητα αυτή διευκρινίζεται η έννοια της νομιμοποίησης της κυριαρχίας και η σημασία της για την αναπαραγωγή των κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων εξουσίας. Στη συνέχεια εκτίθενται οι παράγοντες που από τον ύστερο 16ο αιώνα οδηγούν σε κρίση της οθωμανικής νομιμοποίησης στην ελληνική χερσόνησο, όπως η ήττα των Οθωμανών στη Ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571), η αποσταθεροποίηση των σχέσεων μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Βενετικής Δημοκρατίας, ο ρόλος της επιθετικής πολιτικής της Ισπανίας με τη συνδρομή του Βατικανού, και ο απόηχος των αποσχιστικών κινημάτων στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Εξετάζεται το πώς τα παραπάνω, σε συνδυασμό με παράγοντες όπως η αύξηση του φορολογικού βάρους των μη μουσουλμάνων και ο παραγκωνισμός των χριστιανικών ανώτερων στρωμάτων, οδηγούν σε απόπειρες εξέγερσης στη δυτική πλευρά της ελληνικής χερσονήσου, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το κίνημα του Διονυσίου «Φιλοσόφου» στις αρχές του 17ου αιώνα. Επισημαίνεται επιπλέον ο ρόλος που παίζει σ' αυτή τη διαδικασία μια μερίδα ιεραρχών της ορθόδοξης εκκλησίας, η οποία προσανατολίζεται προς την παπική

πολιτική, και εκτίθενται οι λόγοι, για τους οποίους οι απόπειρες εξέγερσης δεν λαμβάνουν μαζικό χαρακτήρα. Ως προς τις βενετικές κτήσεις, εξετάζονται οι κοινωνικοπολιτικές αντιθέσεις μεταξύ «ευγενών», «αστών», ποπολάρων και χωρικών, και παρουσιάζεται η φυσιογνωμία του «ρεμπελιού των ποπολάρων» στη Ζάκυνθο του 1628.

13. Η κρίση και ο μετασχηματισμός του 17ου αιώνα

Σ' αυτή την τελευταία ενότητα συνοψίζονται εποπτικά οι διαδικασίες κοινωνικοπολιτικού μετασχηματισμού στην ελληνική χερσόνησο κατά τον 17ο αιώνα. Παρουσιάζονται τα πολλαπλά αίτια της δημογραφικής κρίσης, ειδικά στην ύπαιθρο, και η αποσταθεροποίηση του τιμαριωτικού συστήματος με την εμπορευματοποίηση της γης, την καταχρέωση των χωριών και την ανάδυση των τσιφλικιών. Εκτίθενται οι συνέπειες της μεταφοράς των ευρωπαϊκών ανταγωνισμών στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και ειδικά στο εσωτερικό της ορθόδοξης Εκκλησίας με τις σκληρές διαμάχες της εποχής του Κύριλλου Λούκαρη. Παρουσιάζεται η διείσδυση του ευρωπαϊκού εμπορίου στην οθωμανική επικράτεια και η δημοσιονομική κρίση της αυτοκρατορίας, και εξηγείται η εμβάθυνση της φορολογικής ανισότητας μεταξύ μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων, η διόγκωση του ισλαμικού ζηλωτισμού, του εξισλαμισμού και του διακοινοτικού ανταγωνισμού. Ως προς τις βενετικές κτήσεις, δίνεται έμφαση στον σταδιακό αποκλεισμό της συμμετοχής μη «ευγενών» στα ανώτερα όργανα τοπικής εξουσίας και στην όξυνση των ταξικών αντιθέσεων. Παράλληλα εξηγείται η απώλεια της βενετικής κυριαρχίας στο εμπόριο των Επτανήσων μέσω της διεθνοποίησης των ανταλλαγών στη Μεσόγειο. Η ενότητα ολοκληρώνεται με την κατάκτηση της Κρήτης και του επαχθούς για την ελληνική χερσόνησο πολέμου, και με την ήττα των Οθωμανών στον πόλεμο του Ιερού Συνασπισμού, εξελίξεις που εξαντλούν τόσο τους Οθωμανούς όσο και τους Βενετούς.